

Zsinka László:

A brit hegemonia születése és jellege

Műhelytanulmány

A középkori angol fejlődés jellegzetességei

Normandiai Vilmos 1066-os hódításakor az angolszász királyságok már mintegy fél évezrede keresztény hitre tértek. A szigetország a virágzó szerzetesi kultúra és nagyszerű szentek kiemelkedő példáit nyújtotta a Kr.u. 1. évezred második felében. A jövő szempontjából a római kor tekintélyes anyagi örökségénél is nagyobb szerepet játszott a kolostorok latin írásbelisége. Nem véletlen, hogy a 9. századi Karoling-reneszánsz is jelentős részben innen érkező hatások alapján bontakozott ki a frank birodalomban. Az angolszász hódítók a 6. században magukkal hozták germán eredetű törzsi intézményeiket. Ezek a keresztény királyság keretei között is fennmaradtak. Úgy tűnik, a korai Anglia kivételes példáját nyújtja a germán jogszokások, a latin írásbeliség és a kolostori szerzetesség harmonikus együttélésének, amit a keresztény királyság koncepciója fogott egybe.

A szigetországot 1066-ban meghódító normannok egyrészt továbbörökítették ezeket az alapokat, másrészt önkéntelenül olyan módon formálták át, ami lehetővé tette, hogy az angol társadalom számos vonatkozásban nagyobb diszkontinuitás nélkül „átnőjön” a modern korba. Ebből származik az angol önértelmezés újkori whig történetírás által képviselt álláspontja, amely a szigetország történetét a megrázkódtatásoktól mentes folyamatosság (*kontinuitás*) és a fokozatos fejlődés jegyében értelmezte. Eszerint az 1215-ös Magna Charta által adott szabadságjogoktól egyenes út vezetett az 1688-89-es „dicsőséges forradalomig” és a Jognyilatkozatig, valamint az alkotmányos királyság születéséig. Anglia történetét nem jellemezték éles törések, hanem a Magna Chartában megfogalmazott, illetve a társadalmi gyakorlat által szentesített szabadságintézmények megőrzése, valamint lassú bővülése adja az angol múlt lényegét. Ez a felfogás tartalmazza a valóság számos elemét, de egyben idealizál, és bizonyos illúziókat tükröz.

Az angol történelem értelmezésének másik irányzata a kora újkor elején – a 16. században – alapvető változást (*great transformation*) vélt felfedezni a szigetország múltjában. Marx a földek bekerítését és a parasztok elűzését – ezt hívta eredeti tőkefelhalmozásnak –, Weber a protestantizmus angliai megjelenését és a kapitalizmus felemelkedésére gyakorolt kedvező hatásait tekintette ilyen átalakulásnak. Ez a felfogás Anglia történetét konfliktusos átalakulások

és diszkontinuitások jegyében szemlélte. Az angol történelem karakterét ma is lényegében e két paradigma révén lehet bemutatni.

A 19. századi történetírásban mindvégig erősen tartotta magát a „kontinuitás” és a „fokozatosság” koncepciója, amely a „dicsőséges forradalom” utáni arisztokrata, egyben polgári Anglia önértelmezését szolgálta. Ehhez képest a 20. század második felében a társadalomtudományos nézőpontokat integráló gazdaság- és társadalomtörténet hajlott arra, hogy erőteljebben alkalmazza Marx és Weber érveit. Az elmúlt évtizedekben újra visszakanyarodást látunk a kontinuitás-koncepció irányába, de a vizsgálati fókusz jelentősen megváltozott. Manapság a kontinuitásról szólva nem a politikai intézmények, hanem társadalomtörténeti kérdések kerülnek a középpontba. Alan Macfarlane *Az angol individualizmus eredete* (1978) című könyvében vita tárgyává tette az angol mezőgazdaság 16. századi tőkés átalakulását.¹ Azzal érvelt, hogy az angol vidéken már az érett középkorban is magántulajdonnal és piaci viszonyokkal találkozunk, amelyek nem átalakultak, hanem egyszerűen „átnőttek” a modern világba. Macfarlane tézise is a kontinuitás koncepcióját erősíti, de más módon, ahogyan azt a 19. századi történetírás megfogalmazta.

Az 1066-os normann hódítás következménye volt a politikai hatalom – korabeli hűbéri társadalmakhoz képest – egyedülállóan hatékony összpontosítása az uralkodó kezében. Ez részben a normann hűbéri rendszer sajátosságaiból fakadt – a jelentősebb hűbéreseket közvetlenül a királynak tett esküt –, részben visszavezethető volt a szigetország nem túl nagy kiterjedésére, s a hatalmas méretű földesúri birtokok hiányára, valamint arra, hogy az angol földbirtokos arisztokrácia nem rendelkezett a központi hatalom ellen mozgósítható regionális öntudattal és intézményekkel. Anglia már a 11-12. században olyan egységes területi állammá vált, amelynek megteremtéséért az európai kontinens uralkodóinak – klasszikus példa erre Franciaország – hosszú évszázadokon át tartó küzdelmet kellett folytatniuk. De nemcsak a királyi jogkörök, hanem a rendi intézmények is kezdettől fogva országos szinten szerveződtek meg. Az angol rendiség intézményei hamar éppúgy „nemzeti” szinten összpontosultak, mint a királyi hatalom végrehajtó közegei.

Franciaországban erős hagyománya alakult ki a tartományi parlamenteknek. Angliában a 13. században a hatékony királyi hatalom és az országos rendi parlament állt egymással szemben, és nem alakultak ki regionális parlamentáris testületek. Továbbá az uralkodók igen nagy önállóságot élveztek a parlamenttel szemben a kormányzat irányításában, de hatalmuk negatív korlátját jelentette, hogy – Franciaországtól eltérően, ahol a királyok törvényhozó minőségükben is

¹ Macfarlane 1978.

tevékenykedtek – a parlament hozta a törvényeket.² Az országos szinten kialakuló királyi és parlamenti hatáskör egy nemzeti monarchia ígérését elővételezte, továbbá a királyi hatalom hatékonysága a modern racionális állam kezdeményeül szolgált, végül a király és a parlament közötti munkamegosztás már valamennyire Montesquieu „hatalmi ágaira” emlékeztetett. Úgy tűnik, Anglia nemcsak a „dicsőséges forradalom” után vált a hatalmi ágak szétválasztásának iskolapéldájává, hanem már a középkorban megelőlegezte azt.

A rendi parlamentek kialakulása éppúgy összhangban állt a nyugat-európai fejlődés alapvető tendenciáival, mint a rokonságelvű nemzeti keretek eltűnése. Ez a folyamat Angliában mintha erőteljesebben játszódott volna le, mint a kontinensen, bár Skóciában és Walesben fennmaradtak a nemzeti intézmények. A rokonságelvű társadalmakban a kohézió és szolidaritás leginkább a társadalmi kapcsolatok szintjén szerveződik meg, míg annak letűnése lehetőséget teremt arra, hogy egyének együttműködésén alapuló politikai intézmények alakuljanak ki. A középkori Angliában olyan területi elven nyugvó helyi politikai képviselői intézmények – például a bíróságok – jöttek létre, amelyek egyszerre alapultak a hatékony királyi hatalomtól származó kinevezésen, másrészt a szabad germán harcosok gyűlésének hagyományát őrző személyes részvételen.

A helyi területi egységek (*shire*) örökletes grófjai fokozatosan elvesztették hatalmukat a király által kinevezett seriffekkel szemben. A bíróságok később lokális politikai képviselői intézményekké alakultak, a királyi seriffeket pedig a helyi közösség által választott tisztviselők ellenőrizték. A kerületi bíráskodásban a helyi részvétel gyakorlata érvényesült, ami az esküdtsékek előzményét jelentette. A társadalmi részvétel és a központi hatalom szövetsége korlátok közé szorította a nemesség befolyását. Angliában a „nyugat-európai modell” általános vonásaihoz képest a városi autonómiák jelentőségénél is nagyobb szerepe volt a helyi társadalmak szintjén kialakuló közéleti és bírósági részvételnek. A helyi bíráskodás számos helyszíne sokszínű jogszokások kialakulásához vezetett. Ezek felhalmozódása, valamint a végrehajtó hatalommal és akár a bírakkal szembeni érvényesülése elővételezte a jogszerűség és a joguralom lehetőségét.³

Eddig azokat az intézményeket és jogszokásokat tárgyaltuk, amelyek az újkori politikai és eszmei fejlődés alapjául szolgáltak. A monarchia középkori egysége és hatékonysága, a regionális parlamentek hiánya, s a Montesquieu elveit megelőlegező munkamegosztás a királyi hatalom és a parlament között a területi állam egységének a kialakulását és a végrehajtó hatalom racionális működését mozdították elő, ami a modern gazdasági fejlődés és államépítés nélkülözhetetlen

² Anderson 1974. Az angol abszolutizmus kialakulásával kapcsolatos fejezet felhívja a figyelmet a parlament és a király közötti sajátos középkori eredetű munkamegosztásra.

³ Ezzel összefüggésben: Fukuyama 2012b: 341-350.

alapját jelentette. A helyi politikai és bírósági intézmények összekapcsolták az „alulról” és „felülről” jövő kezdeményezéseket, a részvételt és a hatékony végrehajtást.

A politikai intézményeken túl az elmúlt fél évszázad kutatásai nagy szerepet tulajdonítottak a középkori gazdasági és társadalmi jellegzetességek vizsgálatának. Alan Macfarlane előbb említett nevezetes könyve, *Az angol individualizmus eredete* (1978), igazi historiográfiai fordulópontot jelentett ezen a téren. Macfarlane felvázolta a paraszti társadalom ideáltípusának természetrajzát, és arra is utalt, hogy az eurázsiai ekés civilizációkat általában közösség- és családközpontú paraszti társadalmak jellemezték. A történészek sokáig biztosak voltak abban, hogy a paraszti társadalomnak ugyanezt a modelljét találják meg a szigetországban is. Így a „modern” és „individualista” Anglia megszületése csakis Marx vagy Weber nézőpontjából volt érthető, akik valamiféle „nagy átalakulás” (*great transformation*) keretében szemlélték a gazdasági-társadalmi folyamatokat. Ehhez képest Macfarlane műve nemcsak a 15. század utáni Anglia társadalmi viszonyaiba nyújtott betekintést. Szerinte az alapos történeti elemzés azt valószínűsíti, hogy a középkori paraszti társadalomnak, mint a modern fejlődés akadályának nem kellett letűnnie a 16-17. században, mert korábban sem létezett. A középkori angol földműves földjét magántulajdonként birtokolta és örököltette, s az angol vidéken már a 13. században „piacorientált” viszonyok uralkodtak. Tehát minden feltétel adva volt az individuális értékrend korai kialakulásához. Max Weber egyik kulcsfogalmát alkalmazva – Macfarlane szavaival – úgy fogalmazhatunk, hogy a „kapitalizmus szelleme” már akkor létezett a szigetországban, amikor technológiai és üzemszervezési feltételei még nem alakultak ki. A késő középkori Angliát némi túlzással „gyári kapitalizmus” nélküli „piacgazdaságnak” tekinthetjük. Macfarlane tézisei ugyan élénk vitát váltottak ki az angol történetírásban, de jelentősen hozzájárultak az angol történelmi fejlődésről alkotott kép árnyaltabbá tételéhez.

A puritanizmus és a „dicsőséges forradalom”

Noha Macfarlane érvelése a „kontinuitás” tézisét erősíti, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy erős érvek szólnak amellett is, hogy a 16-17. században lezajlott változások mélyrehatóbbnak bizonyultak annál, hogy megfeleljenek a „fokozatosság” és az „organikus fejlődés” koncepciójának. Egyik tényezőként az anglikán egyház születését említhetjük, ami igazi „szellemi forradalmat” vont maga után, hiszen módosította az egy évezrede fennálló katolikus társadalom beidegződéseit. Az anglikán egyház születése nemcsak a Rómához való hűséget kérdőjelezte meg, hanem politikailag és kulturálisan is előmozdította a szigetország különállását. Ettől fogva az angol politikai elit és értelmiség önkéntelenül is távolságtartó álláspontot foglalt el a kontinenssel

szemben, ami a 19. századi *splendid isolation* külpolitikájában éppúgy kifejeződött, mint az európai integrációs csatlakozással kapcsolatos fenntartásokban a 20. század második felében.

A másik jelentős átalakulás az angol földbirtokos osztály militáns vonásainak elhalványulásában rejlett. Az angol nemesség Nyugat-Európa egyik legharciasabb nemesi társadalma volt az érett középkorban, és számos támadó hadjáratra vállalkozott a 12-15. században a szigetországon kívül, amit a keresztes hadjáratok és a százéves háború egyaránt bizonyítanak. A központosítás sikerei miatt a 12-15. században az angol királyok által vezetett harcias lovagok erős seregei több ízben győzelmet arattak a népesebb francia királyság katonai erőivel szemben.

A 15-16. század fordulóján a királyi centralizáció VII. Henrik (1485-1509) és VIII. Henrik (1509-1547) alatt kiteljesedő tendenciáival egyidejűleg az angol nemesség elvesztette katonai ambícióit, és fokozatosan „demilitarizálódott” vidéki udvarházaiban. Korábbi aktivitásához képest maga a monarchia is sajátos külpolitikai tétlenséget tanúsított a 16. század során. Ebben az értelemben elmondható, hogy az angol *splendid isolation* kezdetei a 16. századra vezethetők vissza. VIII. Henrik alatt Anglia költséges és eredménytelen katonai akciókba kezdett, amikor beavatkozott V. Károly császár és I. Ferenc francia király háborúiba. I. Erzsébet királynő (1558-1603) uralkodása alatt a kormányzat a flotta fejlesztésére összpontosította erőfeszítéseit, és – néhány kivételtől eltekintve – lemondott arról, hogy katonai expedíciókat kezdeményezzen a kontinensen. Míg Nyugat-Európában a haderők markáns létszámnövekedését látjuk a „hosszú 16. században”, és a spanyol abszolutizmus nyomása alatt minden állam rákényszerült, hogy fejlessze katonai képességeit, Anglia kimaradt ebből a folyamatból. A demilitarizálódott nemesség már nem volt alkalmas a katonáskodásra, ugyanakkor nem jött létre professzionális zsoldoshadsereg sem. Anglia kimaradt az európai hadművészeti forradalom eredményeiből.⁴

Harmadik tényezőként kivételes szerepet játszott a puritanizmus elterjedése, ami valóságos vallási és politikai forradalmat idézett elő a kora újkori Angliában. A puritánok és a királyi hatalom konfliktusa az egész 17. századi vallási és politikai életet meghatározta. Az anglikán államegyházat már I. Erzsébet is igyekezett távol tartani a reformátorok radikalizmusától. A polgári forradalom előtti évtizedekben a puritánok az Alsóházban egyre erősebbé váltak, megnehezítve a királyi adók kivetését. Emiatt a 17. század első évtizedeiben az uralkodók már nem is hívták össze az egyre többet kellemetlenkedő parlamentet.

A 17. századi események megértésében akkor jutunk közel az igazsághoz, ha megértjük a puritán irányzatok radikalizmusát és sodró erejű lendületét, ami I. Erzsébet halála óta meghatározta az angol belpolitikai viszonyokat, és feszültséggel teli helyzetet teremtett. Az európai forradalmak marxista történészei a vallásos meggyőződést az egyén gazdasági és társadalmi státuszának

⁴ Anderson 1989: 156-169.

függvényeként igyekeztek bemutatni. Kevés időszaka van az európai történelemnek, amikor ez a megközelítésmód nagyobb mértékben válhat félrevezetővé. A puritán radikalizmus önálló társadalomformáló erővé vált, hiszen a különféle protestáns közösségek alternatív társadalom felépítésére törekedtek. Az alulról építkező kálvini egyház, ahol a tisztségeket választások útján töltik be, éppúgy veszélyessé vált a monarchiára, mint az antik zsarnokölés elmélete, amit a reformált egyházak eltérő mértékben magukévá tettek. A puritanizmus előmozdította a középkorból átörökölt rendi hagyományok és autonómiák továbbvitelét a központi hatalommal szemben, és a vallási magatartás egyben a modern politikai önkifejezés radikális formálójává vált.

Az 1688-89-es „dicsőséges forradalom” és a Jognyilatkozat nemcsak azért bizonyult kivételes jelentőségű történelmi fordulópontnak, mert a szembenálló erők többsége számára elfogadható kompromisszum mentén zárta le a hosszú ideje forrongó angol belpolitikai életet, hanem olyan békés kibontakozást biztosított, ami a 16-17. század konfliktusaihoz képest lehetővé tette, hogy a politikai gondolkodók és történétírók a „kontinuitás” és a „fokozatosság” jegyében értelmezzék az angol történelmet. Szemmel láthatóan a „dicsőséges forradalom” nemcsak a politikai fejlődésre, hanem a szigetország önértelmezésére is számottevő hatást gyakorolt. Később a francia forradalom jakobinus radikalizmusával szemben a különböző társadalmi osztályok közötti kiegyezés, a rousseau-i népszuverenitás felfogásával szemben a parlamentáris képviseleti kormányzás, a többség zsarnokságával szemben a joguralom és a magánélet (*privacy*) védelme összefüggésében hivatkoztak rá.

1688-89-ben a holland helytartó, Orániai Vilmos angol trónra lépése a katolikus szimpátiával és francia befolyással meggyanúsított Stuartok elűzéséhez vezetett. Vallási szempontból a „dicsőséges forradalom” a puritánok és az anglikánok kiegyezését hozta, egységfrontot alkotva a katolikusok ellen. Nemzetközi politikai orientációt illetően Anglia végleg elköteleződött a francia hegemonia elleni küzdelemben. Politikailag a Korona és a Parlament viszonyának a Jognyilatkozat szerinti szabályozása végleg lezárta a Stuart-abszolutizmus időszakát, ami az alkotmányos királyság létrejöttéhez vezetett, bár annak intézményi mechanizmusai csak fokozatosan alakultak ki.

A Jognyilatkozat a Westminster alsó és felsőházának egyetértésével kimondta, hogy a törvények ideiglenes hatályon kívül helyezése vagy a törvények végrehajtásának megakadályozása, kizárólag a királyi tekintély alapján, a parlament hozzájárulása nélkül, törvénytelen. Azt is deklarálta, hogy a korona céljaira való pénzfelvétel a parlament hozzájárulása nélkül érvénytelen. Kifejezésre juttatta, hogy az alattvalóknak joguk van a királyhoz folyamodni, és az ilyen kérelmezések miatt történő elfogatás és üldözés törvénytelen. Kinyilatkoztatta, hogy az országban béke idején a parlament hozzájárulása nélkül állandó hadsereg felállítása és tartása törvénytelen. Kihirdette azt is, hogy a parlamenti választások szabadok, és a szólás, vitatkozás és tárgyalás

szabadságát a parlamenten kívül semminemű hatóság semmiféle helyen kérdés tárgyává nem teheti. Kifejezte, hogy minden pénzbírság törvénytelen és érvénytelen, mielőtt a vádlottra a bűnt rá nem bizonyították. Arról is rendelkezett, hogy a sérelmek orvoslására és a törvények kijavítására, megerősítésére és megtartására a parlamentet össze kell hívni. Alapvető jogelvvé emelkedett a *habeas corpus*, azaz a végrehajtó hatalom közegei érvényes bírói döntés nélkül a polgárok szabadságát nem korlátozhatták. A Jognyilatkozat szemlélete a Stuart-abszolútizmus törekvéseihez képest visszatérést jelentett a Magna Charta hagyományához és gyakorlatához. A Jognyilatkozat a történetileg kialakult szabadságok kiterjesztéseként fogható fel, és a későbbiekben általában így is értelmezték. Ahogy már említettük, a „dicsőséges forradalom” a *kontinuitás* tézisét képviselő politikai gondolkodók és történészek kezébe adott erős érveket.

Az ipari forradalom sikerének okai

A „dicsőséges forradalom” utáni Anglia belső stabilitása hamar megmutatkozott a spanyol örökösödési háború sikereiben. A 18. század egész Európában a gazdasági és népesedési konjunktúra időszaka volt. Anglia ezekben az évtizedekben az ipari forradalom küszöbére ért, ami meghatározta későbbi történelmi sorsát. Az ipari forradalom és a születő gyári kapitalizmus nélkül a 19. századi angol hegemonia (*pax Britannica*) sikerei sem lettek volna elképzelhetőek.

Az angol kapitalizmus felemelkedését a modern történettudomány többféle nézőpontból közelítette meg. Egyrészt létezett a viktoriánus Anglia önelégült és büszke önértelmezése, amely a kapitalista felhalmozást a szorgalmasan felhalmozó polgárság tevékenysége jogos gyümölcsként tartotta számon. Adam Smith munkaérték-elmélete alkalmas volt ennek az igazolására, mert a piacra vitt áru értékét a benne megtestesülő munkával azonosította, aminek haszna joggal illeti meg a munkafolyamatot és az értékesítést szervező tulajdonost. Ettől eltérően Marx és követői a kizsákmányolás fogalmát helyezték a középpontba, és Smith munkaérték-elméletét a polgári liberalizmus apológiájának tartották. A marxi érték-többlet-elmélet ezt igyekezett „tudományos módon” alátámasztani, amikor bevezette a bérmunka „kizsákmányolásának” fogalmát.

A 20. században a marxizmus továbbfejlődött és differenciálódott. A második világháború utáni angolszász marxizmusban megszületett a kapitalizmus keletkezésének *externalista* és *internalista* magyarázata. Az előbbit leginkább Sweezy, az utóbbit Dobb képviselte.⁵ Az externalisták azt állították, hogy a kapitalista felhalmozás sikerét az Európán kívüli világ kizsákmányolása tette lehetővé, míg az internalisták szerint a tőkeakkumuláció a hazai elnyomott osztályok

⁵ Sweezy 1946, Dobb 1946.

(munkásosztály) rovására valósult meg. Az externalista koncepció kezdetei Rosa Luxemburnál találhatók, aki a marxi elméletet továbbfejlesztve elsőként foglalkozott az elmaradott országok kizsákmányolásának a problémájával a 19-20. század fordulóján. Maga Marx lényegében nyitva hagyta azt a kérdést, hogy a polgári nemzetállamon belüli osztályközi kizsákmányolás, vagy az Európán kívüli világ kirablása volt-e a sikeres tőkefelhalmozás oka. Ugyan Marx szövegeiből mindkettőre lehet következtetni, de az angol fejlődés ábrázolása – a földek bekerítése, a parasztok elűzése, a tőkés mezőgazdasági üzem és a bérmunka kialakulása – nagyjából az internalisták érveit erősítette. Dobb főleg ezeket a szempontokat vette alapul, amikor internalista nézőpontját kialakította. Ehhez képest Sweezy gondolatmenete a neomarxista centrum-periféria elméletek széles áramlatában helyezhető el, amit aztán leginkább Wallerstein fejtett ki világrendszer-elméletében.

Az externalista-internalista vita az angol fejlődést illetően arra a kérdésre irányította a figyelmet, hogyan vált lehetségessé a sikeres áttörés az ipari társadalom irányába a tőkefelhalmozás révén. A nemzeti tulajdonos polgárság kezében felhalmozott tőke hazai forrásokból – marxista terminológiával élve hazai kizsákmányolásból – származott-e, vagy az Európán kívüli gazdaságokból? Nagy-Britannia esetében India kirablása, vagy az angol munkásosztály kizsákmányolása biztosította a tőkeakkumulációt?

Ezek a dilemmák nemcsak a marxistákat ihlették meg, hanem a polgári társadalomtudományt is új kérdésfeltevésekre ösztönözték. Az elmúlt évtizedekben kibontakozott az ipari forradalom és a kapitalista fejlődés újraértelmezése. Újabban a történészek a 18. századi gazdasági-társadalmi folyamatok többszörös jellegét és fokozatos kiteljesedését hangsúlyozzák.

Eszerint nagy jelentősége volt a „dicsőséges forradalommal” kialakuló szilárd politikai keretnek, amely biztosította a vállalkozás szabadságát. A Bank of England 1694-es létrehozása garantálta azokat a hitelstruktúrákat, ami az állam számára lehetővé tette, hogy a 18. századi háborúban az angol kereskedő osztályt megvédje kontinentális vetélytársaitól. A „dicsőséges forradalom” utáni évtizedekben olyan kis létszámú fizetett tisztviselői kar jött létre, amely távol tartotta magától a korrupciót, és megfelelő szakmai hozzáértéssel rendelkezett. Az alkotmányos királyság első évtizedeiben a korrupció ugyan nem volt teljesen kiküszöbölhető, de inkább a szűken vett politikai életet jellemezte, és a szigetország gyarapodó kapitalizmusa nem vált egy túlterjeszkedő és korrumpált bürokrácia áldozatává. Ugyanúgy fontos mozzanat, hogy a megelőző század állandó háborúhoz képest a 18. században békés és prosperáló korszak eljövételének lehetünk szemtanúi egész Európában, ami leginkább a gazdasági konjunktúrában és a népesség növekedésében fejeződött ki. Ezzel összhangban a fővárosi bankélet és a kereskedelmi kapitalizmus szívének számító londoni City is egyre gyarapodott, ám az igazi fejlődés vidéken játszódott le. Ez egyrészt az angol mezőgazdaság átalakulását jelentette – olyan innovációkkal, mint a vetésforgó –,

másrészt a vidéki városok szélesedő középosztályainak felemelkedését. Az angol mezőgazdaság iskolapéldáját nyújtotta annak, hogy a sikeres kapitalizmus mindig vidékről megy a városba.⁶ A földbérlet (yeoman) réteg olyan modernizáló beruházásokat hajtott végre, amelyek lehetővé tették, hogy Anglia népessége a 18. századi megduplázódás ellenére nagyrészt biztosítsa élelmiszerszükségeit. Az ipari forradalom kezdeteit illetően nem az tűnik lényeges kérdésnek, hogy az angol mezőgazdaság átalakult-e tőkés jellegűvé a kora újkor századaiban (Marx: eredeti tőkefelhalmozás), avagy már a középkorban is a magántulajdon és a piaci viszonyok jellemezték (Macfarlane: gyár nélküli kapitalizmus). Sokkal inkább az számított, hogy egyre újabb beruházások révén racionális gazdálkodás alakult ki, ami a rejtett munkaerőfelesleget a születő ipari tőke felé irányította, másrészt a vidéki lakosság növekvő életszínvonala az ipari termelés számára megfelelő keresletet támasztott. A londoni City pénzügyi szektorához képest a gazdasági dinamizmus igazi hordozóivá a városok és a vidék középosztályai váltak.

A 18. századi gyarapodás eredményei már nemcsak a fővárosi nagykereskedők és a bankárok kezében összpontosultak, hanem viszonylag széles társadalmi alapokra támaszkodtak.⁷ A marxi kizsákmányolás elméletéhez képest a gazdaság- és társadalomtörténet ma inkább a gazdasági növekedés megindulásának diffúz és többtényezős jellegét hangsúlyozza. Ez pozitív visszacsatolások sorához vezetett, amelyek a gyári kapitalizmus létrejötté és már az első ipari találmányok születése előtt elindították a gazdasági gyarapodás körforgását. A városi és vidéki középosztályok tőkefeleslege csatornák és utak építésébe áramlott, ami a vasút születése előtt is biztosította a kereskedelem bővüléséhez nélkülözhetetlen közlekedési infrastruktúrát. A középosztályok bővülő jóléte a mezőgazdasági fogyasztást, a vidék növekvő életszínvonala az ipari termékek megvásárlását tette lehetővé. Az ipari forradalmat lehetővé tevő első találmányok megvalósításában kivételesen fontos szerepet játszott a protestáns vállalkozó. Ezek egy része különféle kisebb egyházakhoz tartozott, akiknek nonkonformista magatartásformáit emelte ki a gazdaságtörténeti szakirodalom. Az ebből eredő újító szándék számos esetben vezetett vállalkozások alapításához és sikeréhez, sőt új találmányok alkalmazásához.

Mindent egybevetve a kínálati (termelési) oldal sikerének központi figurája az innováció iránt is fogékony protestáns vállalkozó lett, aki nem a főváros pénzarisztokráciájából, hanem a vidéki középosztályokból származott. A keresleti (fogyasztási) oldal jelentősége a széles rétegek növekvő jólétében rejlett, ami lehetővé tette a gazdasági körforgás gyorsuló pályáját. Ezeknek a folyamatoknak a kedvező gyarmati profitok is lendületet adtak, mégis a gazdasági növekedés elsősorban endogén erőforrásokon nyugodott. Amint a vázolt kép érzékelteti, az ipari forradalom

⁶ Berger 1992: 209.

⁷ Csak néhány példa a kiterjedt szakirodalomból a széles társadalmi részvétel problémája kapcsán az angol ipari forradalom sikeréhez: Braudel 2008. Utolsó fejezet. Acemoglu-Robinson 2013: 179-206.

előfeltételeit főleg az angol gazdaság belső erőforrásai teremtették meg, aminek hozadékából számos ágazat és fogyasztó részesedett. A kapitalista felhalmozásnak ez az értelmezése rossz hír az „externalisták” számára, és leginkább a nem marxista ihletésű „internalista” koncepciókat erősíti. Az elmúlt évtizedekben a történetírók az endogén fejlődés fogalma mellett a többletnevezős és kiegyensúlyozott növekedés (*balanced growth*) koncepcióját is előszeretettel alkalmazták a 18. századi angol gazdasági fejlődés leírására, és ennek alapján magyarázták az ipari fejlődés első évtizedeit is.⁸ Az industrializáció megértésében a történettudomány új konszenzusa a „ipari forradalom” „nagy átalakuláson” nyugvó koncepciója felől a „kontinuitás” klasszikus tézisét megújító „kiegyensúlyozott fejlődés” fogalmáig jutott el.

Az angol hegemonia karaktersvonásai a „hosszú 19. században”

A 18. században Franciaország még több szempontból is a britek vetélytársa lehetett, amit jól tükröztek a francia gyarmati és haditengerészeti ambíciók. A 17. század végi holland hanyatlás után egyedül Franciaország jelentett veszélyt az angol tengeri hegemoniára. Az iparosodást megelőző időszakban a francia ipari termelés nem volt kisebb a britnél, és bizonyos ágazatokban le is hagyta azt. Bár az angol flotta létszámát a franciák sohasem voltak képesek elérni, a francia abszolutista állam diplomáciai és katonai ügyekben eredményesnek bizonyult. A 18. század utolsó harmadában az amerikai függetlenségi háború eseményei megmutatták, hogy az amerikaiak támogatása révén Franciaország akár kellemetlen helyzetbe is tudja hozni az angolokat. A francia pénzügyi segélyeket ugyan államcsőd követte, Nagy-Britannia mégis megtépázva került ki a konfliktusból.

Az angol fölény kialakulását paradox módon a napóleoni háborúk (1796-1815) évtizedei hozták, amikor Franciaország a legerősebbnek bizonyult a kontinensen. Ezekben az években az iparosodás jelentősen előrehaladt a szigetországban, másrészt az állandó háborúk gazdaságilag és demográfiailag a végsőkéig kimerítették a francia társadalmat. Az 1815-ös bécsi kongresszus azon az eszmén nyugodott, hogy Franciaország korlátozását az összes kontinentális nagyhatalom saját feladatának tartja. Mindenki attól tartott, hogy a forradalom esetleges újabb győzelme után a franciák háborút indítanak az európai hegemoniáért, ezért az európai nagyhatalmak ellenőrzés alatt tartották Anglia egyetlen igazi vetélytársát. Nagy-Britannia számára rendkívül kedvező volt, hogy megtakaríthatta a franciák ambíciók ellenőrzésének költségeit. Ezért az angolok az ipari

⁸ Diederiks et al. 1995: 215, 221.

forradalom hozadékát a gazdasági növekedésre, költségvetési forrásait a hatalmas flotta fejlesztésére fordíthatták.⁹

A brit hegemonia alapvető elemét képezte a flottafölény, amely 1815 után vitathatatlaná vált. Bár a brit hajóhad már a 18. században egyre erősebb volt, Franciaország még képes volt fenyegetést jelenteni az angol tengeri erőkre. Viszont a bécsi kongresszus után Anglia kivételes mértékben vált a tengerek urává. Ettől fogva a brit hajóhad ereje meghaladta a második, a harmadik és a negyedik legerősebb tengeri hatalom flottáinak egyesített erejét. Ez azt jelentette, hogy Angliának nem voltak stratégiai dilemmái, hogy az Atlanti-óceánon, a Földközi-tengeren vagy az Indiai-óceánon állomásoztassa a flotta főerejét, hanem képes volt egyszerre mindenütt fölényt felmutatni. A flottafölény biztosította a tengeri uralmat, ami a gyarmatszerzésben szabad kezdet adott a briteknek. Anglia kivételes helyzete a német flottaépítési programmal ért véget a 19. század végén, amikor kénytelen volt egyre nagyobb erőket állomásoztatni az Északi-tengeren az erősödő német hajóhad ellensúlyozására, és flottája a felemelkedő új hatalmakkal – Egyesült Államok, Japán – szemben fokozatosan meggyengült a világtengereken.

A *pax Britannica* nem jöhetett volna létre, ha Anglia nem szigetország. A La Manche csatorna és a mind hatalmasabb flotta védelmében a britek gyakorlatilag megspórolták a szárazföldi hadsereg kiépítésének költségeit. A 17. században a Napkirály Franciaországa azzal a stratégiai dilemmával szembesült, hogy képes volt Európa legerősebb szárazföldi hadseregét fegyverben tartani, ami a kontinentális hegemonia lehetőségét jelentette számára, de erőforrásainak korlátai miatt nem tudta egyidejűleg megépíteni Európa legerősebb flottáját. A szigetország sajátos geopolitikai helyzete megmentette a brit politikai elitet ezektől a dilemmáktól, és lehetővé tette számára az „olcsó hegemonia” kiépítését, amire az angol liberálisok a *minimal state* politikai elvére támaszkodva amúgy is hajlandóságot mutattak. A brit gyarmatpolitika sokáig a gazdasági haszonelvűség szempontját tartotta szem előtt, amikor alacsony létszámú hadseregre, a katonai megszállás költségeinek minimalizálására és az üzleti nyereség maximalizálására törekedett.

A nemzetközi politikai viszonyokat illetően a brit hegemonia nem lett volna lehetséges az 1815 utáni európai hatalmi rendszer számukra kedvező vonásai nélkül. A napóleoni hegemoniakísérlet után a bécsi kongresszuson kialakított metternichi rendszer a hatalmi egyensúly (*balance of power*) 16-18. századi elvén nyugodott, azzal a módosítással, hogy a forradalmak elleni együttműködés előmozdítására bevezette a hatalmi önkorlátozás és a „nagyhatalmi koncert” fogalmait. Ezt a változást fejezte ki a nemzetközi kongresszusok 19. században felértékelődő gyakorlata, ami a diplomáciai viták megoldásának bevett eszközévé vált. Nagy-Britannia annak a gyümölcsét élvezte, hogy az újkori hatalmi egyensúly már több évszázados múltra tekintett vissza,

⁹ Kennedy 1992: 146-154.

és – jószerevel az angolok nélkül is – kifinomult módon működött, így bármely kontinentális hatalom fellépése a többiek gyors ellenakcióját váltotta ki.

A kereskedelem gyarmati irányú átrendeződése miatt a britek ellátásbiztonsági szempontból egyre kevésbé rendelkeztek vitális európai érdekekkel, és kormányaik a békés gazdasági fejlődésben voltak érdekeltek. Ezért Anglia megengedhette magának a „fényes elszigeteltséget” (*splendid isolation*), ami azt jelentette, hogy Antwerpent és Isztambult érinthetetlennek nyilvánította, azaz ragaszkodott a franciákkal szemben a belga önállósághoz, valamint az oroszokkal szemben az indiai utak védelmét biztosító török integritáshoz, de ettől eltekintve nem folytatott aktív kontinentális politikát. Egyedül arra törekedett, hogy a hatalmi egyensúly érvényesülését biztosítsa Európában, és az azt megbontani szándékozó törekvésekkel szemben a *status quo* jegyében foglalt állást. Az angol hegemonia az első volt Európa történetében, amely a gazdasági erőt hatalmi önkorlátozással kapcsolta össze. Ebből eredően békeidőben erősnek bizonyult, de háború esetén sebezhetőnek tűnt, és csak addig volt fenntartható, amíg nem jelent meg egy gazdaságilag hasonló erejű kontinentális kihívó.

A *pax Britannica* mindenekelőtt az „első ipari forradalom” következményein nyugodott. Ez egyrészt technológiailag is biztosította az angol hadihajók fölényét, másrészt bizonyos ágazatokban – textilipar, majd szénkitermelés, vas- és acélgyártás – abszolút fölényt teremtett a világgazdaságban. Az ipari forradalom első évtizedeiben a világ ipari termelésnövekedésének kétharmada Nagy-Britanniára esett. 1760 és 1830 között szigetország részesedése a világ ipari termeléséből 1,9%-ról 9,5%-ra emelkedett. 1860-ban a britek birtokolták a világ vastermelésének 53%-át, s itt bányászták a szén 50%-át. Angliában dolgozták fel a világ nyersgyapottermelésének a felét. Modern iparágakban Nagy-Britannia egy ideig a világ termelési kapacitásainak 40-45%-át adta. Az angol fénykor idején a világ kereskedelmi hajóinak egyharmada angol zászló alatt hajózott. A brit gazdasági fölény 1850 és 1880 között érte el tetőpontját.¹⁰ Nagyszerű módon foglalta össze a viktoriánus Anglia magabiztos önértelmezését a Hyde parkban megépített Kristálypalota, ami világkiállítás helyszínéül szolgált 1851-ben. A Kristálypalota az angol technológiai fölény szimbólumává vált az európai közvélemény számára.

Erősségei mellett fel kell hívni a figyelmet a brit hegemonia korlátaira is. Angliában a városlakók száma csak 1850-ben érte el a teljes lakosság felét. Az első ipari forradalom nem alakította át a lakosság többségének életét, hanem inkább „foltszerűen” terjedt szét az országban. Az ipari forradalom következtében létrejövő gyári kapitalizmus néhány nagy iparvárosra koncentráldott. A brit ipari termelés felfutása és a teljes GDP gyarapodása közötti különbségre is utalnunk kell. A 19. század nagyobb részében a kínai GDP valószínűleg meghaladta a brit nemzeti összterméket.

¹⁰ Kennedy 1992: 144.

Kína ugyan mezőgazdasági civilizáció volt, de hatalmas népséggel. Az angol kapitalizmus a gyáripari termelés néhány szűk szegmensében hozott létre a korábbiakhoz képest rendkívüli hatékonyságot, tömegtermelést, és ezekben az iparágakban hatalmas termelésnövekedés következett be. Mindez biztosította, hogy a brit nemzeti össztermék tartós gyarapodásnak induljon. Az amerikai társadalomtudós, Walt Rostow az utóbbi jelenséget a *take off* fogalmával fejezte ki az 1950-es évek végén.¹¹ Az éves GDP növekedés a 19. századi Angliában valamivel elmaradt a világgazdaság aranykorának tekintett 1945 és 1973 közötti évi 5-6%-os növekedési átlag adataitól. A néhány szektorban meginduló markáns növekedés nem eredményezte az egy főre jutó GDP olyan mértékű gyarapodását, hogy Anglia képes lett volna felülmúlni a legnépesebb ázsiai agrártársadalmak nemzeti össztermékét.

A „gyári kapitalizmus” kifejezés is némileg megtévesztő, mert az első gyárak viszonylag kis tőkebefektetést igénylő gőzgépekkel működtek. Az „első ipari forradalom” gyárai gőzgépekkel „feljavított” óriásmanufaktúrák voltak, és csak fokozatosan növekedett a technológiai befektetések jelentősége. Az 1870-es évektől a robbanómotorra, a vegyipari és villamossági találmányokra épülő, de a vas- és acélipar minőségét is kedvezően befolyásoló „második ipari forradalom” nagy tőkeigényű gépesítéséhez és futószalag rendszerű nagyüzemeihez képest az „első ipari forradalom” gyári kapitalizmusa még „archaikus” vonásokat mutatott.

A brit gyári kapitalizmus versenyképességi problémái a 19. század utolsó harmadától abból fakadtak, hogy nem tudott megfelelni a második ipari forradalom követelményeinek. Nem túl bonyolult technológiai és olcsó nyersanyag inputokkal a brit ipar fölénye addig volt fenntartható, amíg a textilipar és vasgyártás területén nem jelentkeztek innovációra képes vetélytársak. A gépesítés kétségtelen eredményei révén egyes iparágak hatalmas extenzív növekedésre voltak képesek, ami a külső piacok haditengerészeti biztosítása révén biztos profitkilátásokkal kecsegtetett. Kitűnően érzékelteti mindezt az Indiába irányuló angol pamutexport növekedése. 1814-ben az angol pamutáru indiai behozatala 300 000 méter volt. 1830-ra elérte a 46 millió métert, míg 1870-re 910 millió méterre növekedett. Amikor megjelentek a vetélytársak – Németország, USA –, Nagy Britannia nehezen állt át a tőkeigényes ipari beruházásokra, és piacai védelmében egyre inkább katonai eszközökkel védett politikai birodalommá formálta gyarmatait. A brit gazdasági hegemonia lényegét jól ragadta meg a történész Hobsbawm, aki úgy fogalmazott, hogy a 19. század elején egyetlen ország számára volt hely a világgazdaságban, hogy hegemon pozíciót töltsön be. Anglia elfoglalta ezt a helyet, és addig birtokolta a hegemon szerepet, amíg nem jelentek meg más vetélytársak.

¹¹ Rostow 1960.

Az angol hegemónia törekénységére utal a 19. századi gazdasági konjunktúra hullámszerűsége. A textilipar, mint húzóágazat felfutása a 18. század utolsó évtizedeiben nagyban hozzájárult a gazdasági növekedéshez. Az 1770-80-as évekkel kezdődő konjunktúra a napóleoni háborúk végével (1815) zárult, és a 19. század első felében a recessziós évek egymást érték. Ebben a kedvezőtlen befektetési légkörben zajlott az új húzóágazatok – vas- és acélgyártás, illetve vasútépítkezés – felnövekedése, és bontakoztak ki a választójog kiszélesítése körüli küzdelmek. A válság kiélezte a társadalmi konfliktusokat, amit aztán felülírt az 1850-60-as évek lendületes konjunktúrája. 1848 és 1873 között a viktoriánus Anglia aranykorát élte, és a brit gazdasági fölény ekkor érte el tetőpontját. Az 1873-as tőzsdekrach vetett véget ennek a növekedésnek, és egy megváltozott természetű kapitalizmus kialakulását eredményezte, ami az angol „relatív hanyatlás” kiindulópontjává vált. A konjunktúra és a recesszió váltakozásai jól érzékeltetik, hogy az angol hegemónia jelentősen függött a gazdasági teljesítmény hullámszerűségeitől. Korlátai ellenére a *pax Britannica* technológiai fölénye és politikai eszméinek, intézményeinek vonzereje sokáig megmaradt. Sikere követendő mintává tette Nagy-Britanniát más országok számára.

Bibliográfia:

- Acemoglu, Daron – Robinson, James A. 2013: *Miért buknak el a nemzetek?* Budapest: HVG Könyvek.
- Anderson, Perry 1974: *Lineages of the Absolutist State*. London: NLB.
- Anderson, Perry 1989: *Az abszolutista állam*. Budapest: Gondolat.
- Berger, Peter L. 1992: *A kapitalista forradalom*. Budapest: Gondolat.
- Braudel, Fernand 2008: *A kapitalizmus dinamikája*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Chandler, Alfred 1994: *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
- Cipolla, Carlo M. 1989: *Before the Industrial Revolution*. London: Routledge.
- Diederiks, H. A. – Lindblad, J. Th. – Noordam, D. J. – Quispel, G. C. – deVries, B. – Vries, P. H. 1995: *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet*. Budapest: Osiris.
- Dobb, Maurice 1946: *Studies in the Development of Capitalism*. London: Routledge.
- Flinn, Michael W. 1966: *The Origins of the Industrial Revolution*. London: Longmans.
- Frank, André Gunder 1978: *World Accumulation 1492-1789*. London: Macmillan Press.
- Gerschenkron, Alexander 1984: *A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból*. Budapest: Gondolat.
- Fukuyama, Francis 2012a: *The Origins of Political Order*. London: Profile Books.
- Fukuyama, Francis 2012b: *A politikai rend eredete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hannan, Daniel 2013: *Inventing Freedom. How the English-Speaking Peoples Made the Modern World?* New York: Broadside Books.
- Hobsbawm, Eric 1962: *The Age of Revolution: 1789–1848*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Kennedy, Paul 1989: *The Rise and Fall of the Great Powers*. New York: Vintage Books.
- Kennedy, Paul 1992: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Landes, David, S. 1986: *Az elszabadult Prométheusz*. Budapest: Gondolat.
- Landes, David, S. 1998: *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor*. New York, London: W. W. Norton.
- Macfarlane, Alan 1978: *The Origins of English Individualism: The Family, Property and Social Transition*. Oxford: Blackwell.

- Macfarlane, Alan 1993: *Az angol individualizmus eredete*. Budapest: Századvég Kiadó.
- North, Douglass C. – Thomas, Robert, Paul 1973: *The Rise of the Western World: A New Economic History*. New York: Cambridge University Press.
- Mendels, Franklin 1972: Proto-Industrialization, The First Phase of the Industrialization Process. In: *Journal of Economic History*. Vol. 32. No. 1. pp. 241-261.
- Rostow, Walt 1960: *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rostow, Walt, W. 1978: *The World Economy, History and Prospects*. London: Macmillan.
- Strayer, Joseph 1970: *On the Medieval Origins of the Modern State*. Princeton University Press.
- Sweezy, Paul 1946: *The Theory of Capitalist Development*. London: D. Dobson.
- Trebilcock, Clive 1981: *The Industrialization of the Continental Powers, 1780-1914*. London: Longman.
- Wallerstein, Immanuel 1974: *The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest: Gondolat.
- Weber, Max 1979: *Gazdaságtörténet*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max 1982: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat.
- Weber, Max 1992: *Gazdaság és társadalom. 2/1*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.